

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-41>

УДК 81:811.11-112

Шапочкіна О.В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

СИНТАКСИЧНІ МОДЕЛІ ПРОТОКАТЕГОРІАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ РЕВЕРСИВНОГО СТАНУ У ДАВНЬОГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ

Анотація. Досліджено типологію синтаксичних моделей у станових протокатегоріальних конструкціях на прикладі п'яти давньогерманських мов – готської, давньоанглійської, давньоісландської, давньосаксонської та давньоверхньонімецької. Автором було використано два методологічні підходи: семантичний, відповідно до якого зворотність інтерпретовано як спрямованість дії на саму діючу особу – агенса, що є одночасно суб'єктом і об'єктом цієї дії та формальний, що вимагав дослідження відповідного показника зворотності. Здійснено аналіз реверсивних станових протокатегоріальних конструкцій давньогерманських мов та з'ясовано, які синтаксичні моделі та станові відтінки й відношення були притаманні конструкціям такого типу. Окреслено розмаїття реверсивних станових протокатегоріальних конструкцій, репрезентовано суперечливість та глибину форм й значень на прикладі давньогерманських мов різних ареалів.

Ключові слова: категорія стану, станова протокатегоріальна конструкція, реверсивний стан, давньогерманські мови, синтаксична модель.

Shapochkina Olga

Borys Grinchenko Kyiv University

SYNTACTIC MODELS OF PROTOCATEGORIAL CONSTRUCTIONS OF THE REVERSE STATE IN OLD GERMANIC LANGUAGES

Summary. The typology of syntactic models in protocategorical state constructions is studied using the example of five Old Germanic languages – Gothic, Old English, Old Icelandic, Old Saxon and Old High German. The author has used two methodological approaches: semantic approach, according to which the inverse is interpreted as the directionality of the action to the actor – agent, who is both the subject and the object of this action, and formal approach, which required study of the corresponding indicator of inverse. It is proved that the reverse state combines several characteristics, namely: inverse (reflexivity), reciprocity, ingression (transient state). The typology of syntactic models of reverse state protocategorical constructions is outlined, namely: 1) the verb + reflexive pronoun in the accusative case; 2) verb + reflexive pronoun in the dative case; 3) verb + reflexive pronoun with preposition; 4) verb + reflexive pronoun + infinitive; 5) constructions with verbs Reflexiva tantum; 6) constructions with reciprocating dual-rection verbs; 7) constructions with reciprocal verbs and prepositions "gegen", "wille"; 8) constructions with an independent reflexive pronoun. The analysis of the reverse state of proto-categorical constructions in Old Germanic languages was performed and it was determined which syntactic models and state shades and relations were characterised such structures. It was found that the leading position in the frequency of use of structures of this type was occupied by ancient Icelandic, and it was found that in other languages, e.g. Gothic, reverse constructions were not widely used. There was a sufficiently productive group of class IV verbs instead that contained a great number of reverse shades. It is proved that in Old Saxon, Old English and Old High German the beginnings of the reverse state concentrate on two basic syntactic models - "verb + reflexive pronoun in the accusative case" and "verb + reflexive pronoun in the dative case". Also the model "verb + reflexive pronoun + participle" is the specific areal feature.

Keywords: category of state, protocategorical construction, reverse state, Old Germanic languages, syntactic model.

Постановка проблеми. У давньогерманських мовах станові відношення перебувають у постійному розвитку, набуваючи нових значень із плином часу. Мови практикують терапію позбуватися зайвого баласту, який система відкидає. Це відбувається завдяки принципу транспарентності, у процесі реграматизації давніх синтаксичних моделей та структур речення. Закономірним чином підлягають зрушенням і граматичні категорії у давньогерманських мовах, зокрема категорія стану (далі КС), де у опозиції до активного стану знаходяться реверсивний, пасивний, інертний та медіопасивний стани.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток реверсивних станових протокатегоріальних конструкцій (далі СПК) у контексті їхнього зв'язку з КС, перехідності/неперехідності, засобів вираження привертає увагу фахівців здебільшого у сфері типологічного вивчення мов [1; 3], а також лінгвістів, що працюють у межах функціональної граматики [4; 5].

У фокусі уваги студій, здійснюваних у напрямі від форми до змісту, знаходяться реверсивні (зворотні та взаємні) СПК. Принагідно нагадаємо, що існують два підходи до визначення феномену зворотності: семантичний, відповідно до якого зворотність інтерпретують як спрямованість дії на саму діючу особу – агенса, що є одночасно суб'єктом і об'єктом цієї дії [2], і формальний, що вимагає наявності відповідного показника зворотності.

Реверсивні СПК – це досить пізні явища у парадигмі КС давньогерманських мов. У скандинавській групі давньогерманських мов ці угруповання стають основоположною ланкою у формуванні аналітичних форм пасивного стану. У сфері вживання категорії зворотності проводилися дослідження щодо значення зворотних дієслів, вивчення різних сутнісних характеристик зворотних СПК давньогерманських мов, а саме їх інклюзивності та доцентровіть, характеристики давньоісландських конструкцій зворот-

ного та взаємного станів, походження зворотного займенника [2; 4; 5; 6; 7] та ін.

Значення реверсивних СПК на прикладі давньогерманських мов досліджували також П. Йолін [7] (семантичні зрушення зворотних дієслів); М. Гухман [2] (зворотні станові конструкції давньоісландської мови) та інші.

П. Йолін [7] був одним із перших дослідників, який намагався дослідити зрушення у парадигмі реверсивних СПК. З його точки зору, проміжною ланкою між зворотністю та використанням рефлексивних форм для вираження граматичного значення, що лежить в основі пасивного стану, є категорія медіальності. Зрушення у бік медіальності пояснюються різними причинами: впливом суто медіальних дієслівних форм типу *komask, hvilask*; впливом латинських зворотних дієслівних форм; специфікою значення самої зворотної форми тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У дослідженні реверсивних конструкцій у давньогерманських мовах необхідно враховувати не лише семантичний аспект, а й синтаксичну неоднорідність, що в свою чергу зумовлює проблемність дослідження. У давньогерманський період не існувало довершених станових граматичних конструкцій, актуалізаторами розвитку КС стали так звані станові протокатегоріальні конструкції, які вже тоді стали праосновою для виникнення граматичних конструкцій та мали у своїй структурі реверсивні (зворотні та взаємні) відтінки категоріального змісту.

Мета статті. Наразі спробуємо здійснити аналіз реверсивних СПК давньогерманських мов та з'ясувати, використовуючи матеріали давньогерманських мовних пам'яток, які синтаксичні моделі та станові відтінки й відношення були притаманні конструкціям такого типу. Буде здійснено спробу пояснити розмаїття реверсивних станових протокатегоріальних конструкцій, репрезентувати суперечливість та глибину форм й значень на прикладі давньогерманських мов різних ареалів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дефініція «реверсія» (від лат. *reversio* «повернення», «звернення») – у граматичному розумінні означає спрямування дії/діяльності/стану/відношення суб'єкта (суб'єктів) на самого себе (на самих себе) або на об'єкт (об'єкти), темін, що об'єднує у собі декілька характеристик, а саме: зворотність (рефлексивність), взаємність, інгресію (перехідний стан). М. Гухман [2], аналізуючи зворотні СПК давньоісландської мови, виокремила чотири синтаксичні моделі реверсивного стану: перша модель – «Дієслово+зворотний займенник у знахідному відмінку», напр: двн.-ісл. *Annarr konungr var með honum, sa er Ivarr het.* (Snorra Edda, Órvarr Odds Saga 87, 13-14) – «З ним був інший конунг, який **зв'язався** Івар»; друга модель – «Дієслово+зворотний займенник у давальному відмінку», напр: двн.-ісл. *Menn Nakonar hlífðu ser litt* (Snorra Edda, Hkr. 786,4) – «Люди Хаконара слабо **захищалися**»; третя модель – «Дієслово+зворотний займенник із прийменником», напр: двн.-ісл. *hefiz lind fyrir* (Snorra Edda, Vol. 50,2) – «**тримає** щит перед собою», де прийменник *fyrir* відноситься не до «щита», а до зворотного займенника; двн.-ісл.

Maðr geck ut ok sask um (Snorra Edda, L.V. III, 5,14) – «чоловік вийшов та **озирнувся** навколо себе»; двн.-ісл. *Ver hofum dyljaz víþ* (Snorra Edda, Vols.30,70) – «ми **приховуємо** від самих себе». У наведених прикладах третьої моделі зворотний займенник ніби «відмежується» від прийменника та утворює морфологічну єдність із дієсловом, а прийменник виступає у якості уточнюючого адвербіального значення, навіть саме розташування прийменника у кінці речення підкреслює його самостійний статус, наближує його до адверба. Також розповсюджено вважалася четверта модель – «дієслово+зворотний займенник+інфінітив», напр: двн.-ісл. *Veorr qvaz vilia a vag roa* (Snorra Edda, Hymn.17,1) – «Вор сказав, що **хоче гребти** у море», де зворотний показник *z*, співвідноситься із підметом, але й водночас виступає і як суб'єкт при інфінітиві або, напр.: двн.-ісл. *Enn Harl a Siþo, Þorsteins sonr let skirask snimhendes* (Snorra Edda, L.I.VII, 53) – «А Харл з Сиду, син Торстеина, водночас звелів **охрестити** себе»; двн.-ісл. *Gunnlaugr kvaddi jarl ok sagði sik hafa at foera honum kvæði* (Snorra Edda, Gunnl. IX, 36) – «Гуннлаугр привітав Ярла та казав, що **збирається створити** цю пісню».

Проте, у ході нашого аналізу корпусів текстів «Саршої Едди» [13] стало можливим використати ще декілька синтаксичних моделей зародження реверсивного стану, а саме: «СПК із дієсловами *Reflexiva tantum*», які не вживаються без зворотного займенника, напр.: двн.-ісл. *Enn Sinfjotli let ser ekki feilazt* (Snorra Edda, Vols. 17, 29) – «Та С. не дозволив собі **вагатися**, бути нерішучим»; «Взаємні (реципрокові) СПК із подвійним керуванням», де простежується характерна ареальна особливість – зворотні форми із взаємним значенням можуть мати керування у знахідному відмінку, напр.: двн.-ісл. *berja* – «бити» (кого?) *Broedr tuno beriaz* (Snorra Edda, Vol. 45,1) – «Брати будуть **битися**»; двн.-ісл. *finna* – «знаходити» (кого?) *þar fundosk þeir Herjolfur* (Snorra Edda, L.V. 1,2,18) – «там **зустрілися** вони і Херйольф»; двн.-ісл. *sokja* – «шукати» (кого?) *Þeir Hrafn sottusk meðan ok Þorkell svartí* (Snorra Edda, Gunnl.XVI, 36) – «вони **шукали** тим часом один одного»; двн.-ісл. *hitta* – «зустрічати» (кого?) *Hittuz æsir a Íðavelli* (Snorra Edda, Vol.7) – «**зустрілися** аси в Ідавеллі» та водночас зустрічаються аналогічні СПК у давальному відмінку, напр.: двн.-ісл. *trua* «довіряти» (кому?) *Vel mættim tveir truaz* (Snorra Edda, Skm.5,6) – «ми обидва могли б **довіряти** один одному»; двн.-ісл. *unna* «любити» (кому?) *Ok unnuz furdo mikít* (Snorra Edda, H.Uv.30) – «**любили** один одного дуже сильно»; «Реципрокові СПК із прийменниками *gegen* «проти», *mille* «між», *við* «на», а «у»» досить часто зустрічаються у давньоісландських давніх творах, напр.: двн.-ісл. *urpuz* а *orðom* (Snorra Edda, Am.42,5) – «**кидалися** один у одного словами»; двн.-ісл. *es mest vilia í gegn gangask* (Snorra Edda, L.Isl.VII, 21) – «**йти** один проти одного»; двн.-ісл. *ok vildu ekki, at þeir oettisk við* (Snorra Edda, Gunnl.XIV, 86) – «і не хотіли, щоб вони **сперечалися** один із одним»; «СПК із самостійним зворотним займенником», напр.: двн.-ісл. *Veðir Nakon ser konungs nafns.* (Snorra Edda, Hkr.636,9) – «**Просив** Хакон для себе їмя короля»; двн.-ісл. *Osnotr maðr ef eignaz getr fe.*

(Snorra Edda, Hav. 79, 1) – «нерозумною буде та людина, яка **захопить** себе».

Під час аналізу Готської Біблії [12], нами виявлено не такий широкий спектр синтаксичних моделей, як у давньоісландській мові, насамперед спостерігаються моделі першого та другого типів, а саме, напр.: гот. *gasaihvandeins þan manageins ohtedun sildaleikjandans jah mikilidedun guþ þana gibandan waldufni swaleikata mannam.* (Vulfila, Mt IX; 8) – «Народ же, бачивши це, **дивувався** і прославляв Бога за те, що дає таку владу людям». Це пояснюється тим, що у готській мові домінує продуктивна група дієслів IV класу, яка транслює зворотні відтінки ставових значень. Однак характерною ареальною особливістю реверсивних СПК готської мови є синтаксична конструкція «Дієслово+зворотний займенник+дієприкметник», напр.: гот. *jah gamunda Patrus waurdis lesuis qibanis du sis* (Vulfila, M. XXVI, 75) – «І згадав Петро слова Ісуса, **сказані** йому (Петрові); гот. *ip saei sokeip hauhiþa þis sandjandins sik* (Vulfila, J. VII, 18) – «але хто шукає звеличення, що **надіслалося** йому».

Реверсивні СПК давньоанглійської мови у творі «Беовульф» [8] так само, як і готські небагаточисельні за синтаксичною варіативністю, напр.: конструкція «Дієслово+зворотний займенник у знахідному відмінку», напр.: двн.-англ. *Me þin modsefa licad.* (Beowulf, 1853-1854) – «Мені **подобається** твоя мужність»; двн.-англ. *þa word wel licodon.* (Beowulf, 639) – «Жінці дуже **сподобалися** ці слова». Наявна також модель «Реципрокові (взаємні) СПК», напр.: двн.-англ. *For ðon ic ðe bebode ðæt ðu do swæ ic geliefe ðæt du wille ðæt ðu ðe dissa worulddinga to ðæm geæmetige, swæ du hiene befæstan mæge, befæste* (Beowulf, 291) – «І так я наказую тобі **поводитися**, як я думаю, ти будеш **поводитися**, звільнивши себе від речей цього світу так часто, як ти зможеш, щоб **скористатися** з тієї мудрості, яку Господь дарував тобі, де б ти найкращим чином **не користався** нею». Зокрема налічується значна кількість СПК давньоанглійської мови типу «Дієслово+зворотний займенник+прийменник», напр.: двн.-англ. *Ær hi sind gebundene ær hi beon geborene.* (Beowulf, 252) – «Вони невільні ще до того, як **народилися**».

Давньосаксонські реверсивні СПК у поемі «Хеліанд» [9] не відрізняються широкою сферою використання синтаксичних моделей. Здебільшого у давньосаксонських текстах домінує перша синтаксична модель, напр.: двн.-сакс. *Zacharias tho gimahalda endi uuïd selban sprac drohtines engil, endi im thero dadeo bigan, uundron thero uuordo* (Heliand, 139–141) – «Захарій тоді став говорити з ангелом Господнім і потім **здивувався** із цих подій і слів». Також у давньосаксонській мові, як і у давньоанглійській, зустрічається модель «Дієслово+зворотний займенник+адverb», напр.: двн.-сакс. *That uuerod odar bed umbi thana alah utan, Ebreo liudi, huuan er the fodo man gifrumit habdi uualdandes uuilleon* (Heliand, 103–106) – «Інші іудеї **залишилися зовні**, навколо вітваря, доки старший із них не закінчив виконувати Божу волю».

У давньоверхньонімецькій мові наявні синтаксичні моделі реверсивних СПК досліджено на прикладі текстів «Муспілли» [11], «Пісня про Хільдебранта» [10] та виявлено конструкції першого та другого типів, напр.: двн.-нім. *Ik gehorta dat seggen, dat sih urhettun ænon muotin, Hiltibrant enti Hadubrانت untar herium tuem* (Hildebrandslied, 1–3) – «Я чув, це говорили, що **піднялися** на бій одним духом Хільдебрант та Хадубрант у присутності двох військ». Спостерігаються й реципрокові СПК, напр.: двн.-верхн.нім. *Denne daz preita uasal allaz varprinnit, enti vuggen enti luft iz allaz arfurpit, uuar ist denne diu marha, dar man dar eo mit magon piehc?* (Muspilli, 58–60) – «Коли велика земля вся повністю згорить, і вогонь, і буря все на ній зметуть, де ж тоді буде місце, на якому ти колись **сперечався** зі своїми родичами?». Ареальною особливістю давньоверхньонімецьких реверсивних СПК була подібна синтаксична модель до моделі готської мови «Дієслово+зворотний займенник+дієприкметник», напр.: двн.-верхн.нім. *Inti gisah gotes geist nidarstigantan, quemantan ubar sih* (Tatian 14,4) – «І побачив дух божий, що **спустився**, що зійшов на нього».

Зауважимо, що як і дієслова IV класу, зворотні дієслова також вважаються лексико-морфологічним угрупованням, яке грає важливу роль у зрушеннях всередині парадигми КС давньогерманських мов. Спеціальна морфологічна форма зворотного займенника презентована матеріалами не всіх давньогерманських мов, тільки у давньоісландській та готській наявні три відмінкові форми цього займенника, напр.: двн.-ісл. дав. відм. *-ser*, знах. відм. *-sik*, родов. відм. *-sin*; гот. дав. відм. *-sis*, знах. відм. *-sik*, родов. відм. *-sein*. У давньоанглійській та давньосаксонській мовах такі форми відсутні, а у давньоверхньонімецькій мові спостерігається форми знахідного та родового відмінків: *sih, sin*.

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумки у дослідженні зародження реверсивного стану у давньогерманських мовах, необхідно зауважити, що лідерську позицію займала давньоісландська мова, оскільки у інших досліджуваних нами мовах, наприклад, у готській, реверсивні СПК не настільки широко вживані, адже у той час існує достатньо продуктивна група дієслів IV класу, яка містить значну кількість реверсивних відтінків. У давньосаксонській, давньоанглійській та давньоверхньонімецькій мовах зародки реверсивного стану в основному концентруються на двох основних синтаксичних моделях – «Дієслово+зворотний займенник у знахідному відмінку» та «Дієслово+зворотний займенник у давальному відмінку», також характерною ареальною особливістю є модель «Дієслово+зворотний займенник+дієприкметник». У давні часи був наявний зворотний займенник, типу *ser, sik, sin, sih*. Такий займенник відсутній у давньоанглійській та давньосаксонській мовах. Перспективами подальших досліджень вбачаємо вивчення ставових відношень всередині парадигми реверсивного стану давньогерманських мов.

Список літератури:

1. Генюшене Э.Ш. Реципроки в системе рефлексивов. *Материалы семинара по теоретическим проблемам синтаксиса*. Пермь, 1975. № 2. С. 23–24.
2. Гухман М.М. Развитие залоговых противопоставлений в германских языках: Опыт историко-типологического исследования родственных языков. Москва : Наука, 1964. 292 с.
3. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Москва : Наука, 1969. 234 с.
4. Храковский В.С. Залог и рефлексив. *Проблемы теории грамматического залога*. Л., 1978. С. 50–61.
5. Шубик С. Категория залога и поле залоговости в немецком языке : автореферат дис. ... док. фил. наук : 10.02.04. Ленингр. отд-ние ин-та языкознания. Ленинград, 1991. 38 с.
6. Helbig G. Probleme der Reflexiva im Deutschen (in der Sicht der gegenwärtigen Forschung). *Deutsch als Fremdsprache*. 1984. № 2. S. 78–89.
7. Öhlin P. Studier över de passiva konstruktionerna. Lund, 1918. 298 p.
8. Beowulf. URL: <http://norse.narod.ru/src/other/beowulf/beowulf.html> (дата звернення: 21.11.2019).
9. Heliand In Old Saxon. URL: <https://northvegr.org/old%20icelandic%20old%20english%20texts/heliand%20in%20old%20saxo/001.html> (дата звернення: 31.10.2019).
10. Hildebrandslied. URL: <http://norse.ulver.com/src/other/hildebrand/bp.html> (дата звернення: 21.11.2019).
11. Muspilli. URL: <https://ru.scribd.com/doc/9607821/Muspilli-MitUbersetzung-bzw-Ubertragung-ins-Neuhochdeutsche> (дата звернення: 21.11.2019).
12. Project Wulfila 2004, Университет Антверпена, Бельгия. URL: <http://www.wulfila.be/gothic/browse/text/?book=5&chapter=12> (дата звернення: 21.11.2019).
13. Snorra Edda. URL: <http://norse.ulver.com/src/edda/index.html> (дата звернення: 21.11.2019).

References:

1. Heniushene, E.Sh. (1975). Retsyproky v systeme refleksyov [Reciprocations in the system of reflexives]. *Materyaly semynara po teoretycheskym problemam syntaksysa*. Perm. No. 2, pp. 23–24.
2. Hukhman, M.M. (1964). Razvyyte zalohovykh protyvpоставleniy v hermanskykh yazykakh: Opyt ystorykotypologicheskoho yssledovaniya rodstvennykh yazykov [The Development of Collateral Oppositions in Germanic Languages: An Experience of a Historical and Typological Study of Related Languages]. Moskva: Nauka, 292 p.
3. Maitynskaia, K.E. (1969). Mestoymeniya v yazykakh raznykh system [Pronouns in languages of different systems]. Moskva: Nauka, 234 p.
4. Khrakovskiy, V.S. (1978). Zaloh y refleksyv. Problemy teoryy hrammatycheskoho zaloga [Voice and reflexive]. L., pp. 50–61.
5. Shubyk, S. (1991). Katehoryia zaloha y pole zalohovosty v nemetskom yazyke [Category of state and state field in German]: avtoreferat dys. ... dok. fyl. nauk : 10.02.04. Lenynhr. otd-nye yn-ta yazykoznyania. Lenynhrad, 38 p.
6. Helbig, G. (1984). Probleme der Reflexiva im Deutschen (in der Sicht der gegenwärtigen Forschung) [Problems of reflexives in German (in the view of current research)]. *Deutsch als Fremdsprache*, no. 2, pp. 78–89.
7. Öhlin, P. (1918). Studier över de passiva konstruktionerna [Studies on the passive constructions]. Lund, 298 p.
8. Beowulf [Beowulf]. Retrieved from: <http://norse.narod.ru/src/other/beowulf/beowulf.html> (access date: 21.11.2019).
9. Heliand in Old Saxon [Heliand in Old Saxon]. Retrieved from: <https://northvegr.org/old%20icelandic%20old%20english%20texts/heliand%20in%20old%20saxo/001.html> (data zvernennya: 31.10.2019).
10. Hildebrandslied [Hildebrandslied]. Retrieved from: <http://norse.ulver.com/src/other/hildebrand/bp.html> (access date: 21.11.2019).
11. Muspilli [Muspilli]. Retrieved from: <https://ru.scribd.com/doc/9607821/Muspilli-MitUbersetzung-bzw-Ubertragung-ins-Neuhochdeutsche> (access date: 21.11.2019).
12. Project Wulfila 2004, Uny`versy`tet Antverpena, Bel`gy`ya [Project Wulfila 2004, University of Antwerp, Belgium]. Retrieved from <http://www.wulfila.be/gothic/browse/text/?book=5&chapter=12> (access date: 21.11.2019).
13. Snorra Edda [Snorra Edda]. Retrieved from: <http://norse.ulver.com/src/edda/index.html> (access date: 21.11.2019).